

درآمدی بر

تاریخنگاری فاطمیان

محمدعلی چلونگر*

که در مقامات مختلف به خدمت چهار خلیفه نخستین فاطمی پرداخته، از اهمیت بسیاری برخوردار است. قاضی نعمان بعد از آنکه به خدمت فاطمیان پیوست، تألیفات زیادی در مورد فاطمیان از خود بر جای گذاشت که بعضی تاریخی و بعضی فقهی و بعضی کلامی است.

مهم ترین تألیف تاریخی قاضی نعمان رساله افتتاح الدعوه می باشد. این کتاب اولاً تاریخچه اوضاع و احوالی است که زمینه ساز استقرار خلافت فاطمی بوده است. بسیاری از مورخان از تشکیل دولت فاطمی و دعوت آنان سخن به میان آورده اند، ولی تألیف قاضی نعمان از دیگر تألیفات متمایز است و دارای ویژگی های منحصر به فردی در ارتباط با تاریخ تشکیل خلافت فاطمیان می باشد. ثانیاً در این کتاب فقط به مسائل

* عضو هیئت علمی گروه تاریخ دانشگاه اصفهان

۱. ر. ک: القیصر، سیف الدین، ابن حوشب و الحركة الفاطمیه فی الیمن، ص ۷.

مقدمه

عصر فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ هـ. ق) یکی از مستندترین ادوار تاریخ اسلام است. این دوره را اغلب به عصر طلایی اسماعیلیه توصیف کرده اند. در این دوران تفکر و ادبیات اسماعیلی به اوج خود رسید. بسیاری از تاریخنگاران و وقایع نگاران مسلمان در دوره میانه اسلامی درباره فاطمیان به نوشتن مطالبی پرداختند. منابع تاریخی مربوط به فاطمیان به دو دسته تقسیم می شوند:

۱. منابع اسماعیلی؛ ۲. منابع غیر اسماعیلی.

۱. منابع اسماعیلی

اغلب منابع تاریخی فاطمیان، متعلق به بعد از تشکیل حکومت می باشد. ^۱ بخش اعظم منابع فاطمیان با فروپاشی خلافت فاطمی و افتادن مصر در دوره ایوبیان و ممالیک به دامن اهل تسنن دستخوش انهدام و ویرانی افتاد. در آن دوران کتابخانه های فاطمیان نابود و نوشته های دینی آنان پایمال گشت.

در دوران فاطمیان مؤلفانی که از طرف آنان پشتیبانی و تأیید می شدند، به تألیف پرداختند. اکثر این تألیفات، مذهبی بوده و کمتر به روایات و اخبار تاریخی توجه می کردند. به همین سبب منابع تاریخی مورخان اسماعیلی اندک است.

از بین منابع تاریخی اسماعیلی، تألیفات قاضی نعمان (م ۳۶۳ هـ. ق) نویسنده و داعی و قاضی القضاة دولت فاطمیان

مربوط به تشکیل خلافت فاطمیان پرداخته شده است؛ بدون اینکه به حوادث تاریخی معاصر آن که ارتباطی با دعوت و تشکیل خلافت فاطمیان نداشته، پردازد.^۲ ثالثاً قاضی نعمان در خدمت فاطمیان و قاضی القضاة آنها بوده است؛ بدین رو امکان دسترسی به اطلاعات تاریخی آنان را داشته و خود در اکثر این حوادث حضور داشته است. نزدیکی زمان مؤلف به زمان دعوت فاطمیان و اهمیت رساله، موجب شده که افتتاح الدعوه منبع تمام نوشته های مورخان اسماعیلی و غیر اسماعیلی بعدی واقع شود. نویسنده ای مثل محمد بن محمد الیمانی صاحب سیره الحاجب که رساله خود را در سال ۳۶۵ هـ. ق نوشته، وقتی قصد دارد از دعوت ابو عبدالله شیعی در مغرب مطلبی بنویسد، ارجاع به افتتاح الدعوه می دهد.^۳ ادریس عمادالدین مؤلف تاریخ عمومی اسماعیلیان در قرن نهم در کتابش عیون الاخبار و فنون الاکار آنچه از دعوت فاطمیان و تشکیل خلافت آورده، از رساله افتتاح الدعوه گرفته است.

افتتاح الدعوه، فقط منبع مورخان اسماعیلی در باب دعوت فاطمیان نبوده، بلکه مأخذ اصلی بسیاری از مورخان غیر اسماعیلی هم بوده است. اکثر مطالبی که ابن اثیر در الکامل فی التاریخ در مورد دعوت فاطمیان در مغرب آورده از افتتاح الدعوه گرفته است.^۴ فصل مربوط به دولت عبیدیان در تاریخ ابن خلدون، خلاصه ای است از آنچه قاضی نعمان در افتتاح الدعوه آورده است.^۵ ابوبکر عبدالله بن ابیک الدواداری در کنز الدرر قسمت هایی از افتتاح الدعوه را آورده و در بعضی موارد عین عبارات افتتاح الدعوه را می آورد.^۶ مقریزی در انعاظ الحنفاء در قسمت هایی عین عبارت و در بعضی موارد خلاصه ای از متن افتتاح را می آورد؛^۷ همین حرکت را در کتاب دیگرش المواعظ و الاعتبار بذکر الخطط و الاکار انجام می دهد.

قاضی نعمان در این رساله از مطالبی که مستند و مورد وثوق می باشد، صحبت به میان می آورد و مطالب اسطوره و محل اختلاف و مشابه آن را که در دعوت یمن و مغرب بوده نمی آورد. او در بیان مطالب، بر اسناد معاصر با وقایع تکیه می کند. تغییرات سیاسی اجتماعی عمیقی را که دعوت ابو عبدالله شیعی در سرزمین بربرهای کنامه ایجاد کرده، به صورت دقیقی آورده است.

تألیف دیگر قاضی نعمان در باب فاطمیان المجالس و المسایرات است. این رساله از مهم ترین منابع مذهبی و دعوت فاطمیان است و آئینه ای از تاریخ و ادب و عقاید فاطمیان در دوره خلفای فاطمی مغرب، خاصه دوره معز می باشد. این کتاب بیشتر به مسائل دوره معز می پردازد که از خلال مجالس با او روایت کرده است. ضمن بیان مسائل دوره معز اشاراتی به حیات سه خلیفه

قبل، مهدی، قائم و منصور نیز کرده است. در این کتاب از روابط معز با امویان اندلس، شرح اسباب دشمنی فاطمیان و امویان، حملات دریایی معز علیه خلیفه اموی، دخالت های امویان در مغرب، روابط معز با دولت بیزانس و تکیه ناصر خلیفه اموی بر رومی ها در نزاع او با فاطمیان، سخن به میان آورده است.^۸

قاضی نعمان اثر دیگری به نام شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار دارد که در آن اشارات مختصری به قیام فاطمیان در افریقه و مغرب می کند. قاضی نعمان در این کتاب به بیان تاریخ ائمه (ع) از امام علی (ع) تا امام صادق (ع) می پردازد. کتاب به صورت یک متن روایی است که در آن مجموعه روایت هایی در باب فضائل و تاریخ ائمه (ع) است. بیشترین حجم کتاب، متعلق به امام علی (ع) و رد شبهات در مورد ایشان است. در پایان نیز به ذکر فرق شیعه و قیام های علویان بعد از حادثه کربلا، مثل قیام فخر پرداخته است. بخشی از مطالب، راجع به قیام فاطمیان در افریقه به رهبری ابو عبدالله شیعی است.^۹ در این قسمت، همچنین احادیثی پیرامون نشانه ها، فضائل و قیام و ظهور مهدی آمده است. قاضی نعمان در صدد تطبیق این روایت ها بر قیام فاطمیان و عبیدالله مهدی است. آنچه در این کتاب راجع به قیام فاطمیان در افریقه آمده، خلاصه ای از کتاب افتتاح الدعوه است.

بعد از آثار قاضی نعمان، مهم ترین شرح اسماعیلی که از تاریخ فاطمیان باقی مانده کتاب عیون الاخبار و فنون الاکار ادریس عمادالدین قرشی است. این تألیف مفصل ترین منبعی است که توسط یک دانشمند اسماعیلی در سه قرن بعد از سقوط فاطمیان، یعنی در قرن نهم نوشته شده است. این کتاب تاریخ عمومی اسماعیلیان از دوره پیامبر تا آغاز دعوت طیبی ها در یمن است.

جزء اول در مورد فضل پیامبر (ص) و سیره او و ازدواج فاطمه (س) با علی (ع) است. جزء دوم در مورد سیره امام علی (ع) است. جزء سوم در مورد جهاد امام علی (ع) با قاسطین و مارقین است. جزء چهارم در مورد ائمه از امام حسین (ع) تا مهدی فاطمی است. جزء پنجم در مورد حوادثی است که به قیام فاطمیان در مغرب منتهی

۲. ر. ک: قاضی نعمان، رساله افتتاح الدعوه، ص ۲۱-۲۲.

۳. ر. ک: الیمانی، محمد بن محمد، «سیره الحاجب جعفر بن علی» مجله کلیه الآداب بالجامعه المصریه، ج ۴، جزء ۲، ص ۱۰۷-۱۳۳.

۴. ابن اثیر، عزالدین. الکامل فی التاریخ، ج ۵، ص ۱۱-۲۹.

۵. ر. ک: ابن خلدون، عبدالرحمن، تاریخ ابن خلدون، ج ۳، ص ۴۲-۵۰.

۶. الدواداری، ابوبکر عبدالله بن ابیک، کنز الدرر، ج ۶، ص ۱۱۰ به بعد.

۷. المقریزی، تقی الدین احمد، انعاظ الحنفاء، باخبار الائمه الفاطمیین الحنفاء، ج ۱، ص ۲۲ به بعد.

۸. قاضی نعمان، المجالس و المسایرات، ص ۱۵۹ به بعد.

۹. قاضی نعمان، شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار، ج ۳، ص ۴۰۳-۴۳۱.

شده است. همچنین در این جزء، تا اواخر دوره المنصور بالله را گزارش کرده است. جزء ششم در مورد تاریخ المعز و العزیز والحاکم والظاهر والمستنصر است و در جزء هفتم از حکومت المستنصر و قیام دولت صلیحیه در یمن و حکومت ملکه اروی و حکومت المستعلی و قیام نزاریان و دعوت یمن تحت ریاست داعی الذویب بن موسی الوادی صحبت به میان آمده است.^{۱۱} در این کتاب ادریس عمادالدین، در زمینه های استقرار خلافت فاطمیان در مغرب بر مطالب افتتاح الدعوه تکیه دارد. با وجودی که مؤلف از زمان فاطمیان فاصله دارد، ولی منابع آنان را در اختیار داشته و این کتاب را بر اساس آثار قبلی فاطمیان نوشته است.

در کنار آثار قاضی نعمان و ادریس عمادالدین که مهم ترین آثار تاریخ نگاری فاطمیان هستند، چند منبع و روایت تاریخی دیگر وجود دارد. این روایات تاریخی که عمدتاً به صورت سیره و شرح حال نویسی است، به تفصیل و اهمیت آثار قاضی نعمان و ادریس عمادالدین نیست. ولی با توجه به اینکه مؤلفان آنها در دربار خلفای فاطمی بوده، دارای اطلاعات و اخبار تاریخی مستندی بوده اند. از جمله این روایت تاریخی، دو رساله رساله الحاجب جعفر بن علی و الاستتار الامام می باشد. هر دو رساله در زمینه دعوت و پیدایش فاطمیان در مغرب می باشد. سیره الحاجب سرگذشت و زندگینامه حاجب عبیدالله به قلم خودش به شرحی است که محمد بن محمد الیمانی نامی تدوین کرده است. استتار الامام علیه السلام و تفرق الدعایه فی الجزایر لطلبه نوشته احمد بن ابراهیم نیشابوری است که اواخر قرن چهارم می زیسته است.^{۱۱} این کتاب از قدیم ترین منابع در مورد جزئیات وقایع ائمه ساکن سلمیه و پیدایش دعوت فاطمیان است. رساله دیگر که در تاریخ نگاری فاطمیان در اختیار داریم سیره الجودر از ابوعلی منصور العزیزی الجودری است.^{۱۲} این کتاب از کاتب جودر است که از رجال مهم دوره المعز و العزیز بوده است.^{۱۳} این کتاب در دوره عزیز تألیف شده و روایات تاریخی مهمی پیرامون تاریخ سیاسی و تشکیلات و نظام اداری و تاریخ اجتماعی دوره معز و عزیز دربر دارد.^{۱۴} در این تألیف با مسائل پشت پرده در حوزه های داخلی فاطمی از دوره منصور و معز و عزیز آشنا می شویم.

منابع تاریخ نگاری فاطمیان بیشتر از منابع موجود بوده، ولی بسیاری از آنان من جمله وقایع نامه های رسمی فاطمیان به دست ما نرسیده است.

۲. منابع غیر اسماعیلی

بخش اعظم آثار فاطمیان در دوران ایوبیان و مالیک به علت تعصبات مذهبی ناپود شد. از این رو آنچه در مورد فاطمیان به دست ما رسیده، عمدتاً از ناحیه مورخان غیر اسماعیلی اهل سنت است که اکثر آنان مخالف فاطمیان می باشند. این گروه

مؤلفان با توجه به مخالفت با دیدگاه های فاطمیان، معمولاً نظری مغرضانه نسبت به آنان دارند. بسیاری از نوشته های آنان در مورد مبدأ فاطمیان و اعتقادات آنان از روایات مغرضانه ابن رزام اخذ شده است. اثر اصلی ابن رزام از بین رفته است، ولی فردی به نام اخو محسن که یک علوی و تقریباً معاصر با خلیفه فاطمی معز بوده، از این اثر به طور گسترده ای استفاده کرده است. شرحی که ابن رزام و اخو محسن از پیدایش فاطمیان آورده اند، به قصد بی اعتبار ساختن کل حرکت نهضت فاطمیان است. این شرح مبنای نویسندگان اهل تسنن در مورد پیدایش خلافت فاطمیان شد.

روایت تاریخی ابن رزام و اخو محسن توسط مورخان بعدی مثل ابن ندیم^{۱۵} و مقریزی^{۱۶} حفظ شده است. بعضی از این گروه مورخان در مقام انکار نسب فاطمیان آنها را با لفظ عبیدیان که از دیدگاه آنان جنبه تحقیر آمیز دارد، نام می برند.^{۱۷} با وجود این، این منابع در تاریخ نگاری فاطمیان بخش اعظم منابع آنان را تشکیل می دهد که جهت بررسی تاریخ فاطمیان قابل توجه است. منابع تاریخ نگاری مورخان غیر اسماعیلی به دو بخش تقسیم می شود: منابع سلسله ای و محلی و منابع عمومی.

الف. تاریخ نگاری سلسله ای و محلی

این دسته از تاریخ نگاری را می توان به دو گروه تقسیم کرد: منابع معاصر خلفای فاطمی و منابع بعد از سقوط فاطمی. مورخان تاریخ نگاری سلسله ای و محلی، بعد از آنکه خلفای فاطمی در مصر مستقر شدند، به ضبط جزئیات این سلسله پرداختند. بعضی از این مورخان در خدمت فاطمیان بوده و نسبت به جزئیات ثبت شده اطلاعات کامل داشته اند. اکثر این منابع از بین رفته اند، ولی روایات آنها عمدتاً مورد استفاده مورخان بعدی از جمله ابن خلدون و مقریزی قرار گرفته است و این مورخان قسمت های عمده ای از آن اخبار را حفظ کرده اند. از مورخان که در تاریخ نگاری سلسله ای و محلی فاطمیان

۱۰. ر. ک: غالب، مصطفی، الاسماعیلیه، ص ۱۳۷-۱۳۸.

۱۱. رساله «الاستتار الامام علیه السلام و تفرق الدعایه فی الجزائر لطلبه» در کتاب الجامع فی اخبار القرامطه از سهیل زکار همراه چند متن اسماعیلی دیگر چاپ رسیده است. رساله الاستتار الامام در صفحات ۲۶۹-۲۸۴ چاپ شده است.

۱۲. این کتاب را محمد کامل حسین و محمد عبدالهادی شعیره تصحیح کرده اند و ماریوس کانار به فرانسوی ترجمه کرده است.

۱۳. الاعلام الاسماعیلیه، ص ۵۹۴.

۱۴. دشراری، فرحات، الخلاه الفاطمیه بالمغرب، ص ۲۳.

۱۵. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ص ۳۴۹-۳۵۴.

۱۶. اتمام الحفظ، ج ۱، ص ۳۲-۳۳.

۱۷. سیوطی، جلال الدین، تاریخ الخلفاء، ص ۵.

جایگاه مهمی دارند، ابن زولاق (۳۸۷ هـ. ق) است. او تألیفات مختلفی در مورد مصر و خلفای فاطمی دارد. از جمله تألیفات او سیره الجوهر، سیره المعز، سیره العزیز^{۱۸}، تاریخ مصر و اخبارها می باشد. ۱۹ مهم ترین تألیف او سیره المعز است. مورخان پیرامون مذهب او اختلاف دارند. اسماعیلیان او را اسماعیلی مذهب می دانند، ولی به نظر می رسد با وجودی که در خدمت فاطمیان بوده مذهب شافعی داشته است. او از بزرگ ترین مورخان عصر خود بوده که تاریخ نگاران بعدی امثال ابن خلکان، نویری، ابن حجر عسقلانی و سیوطی، یاقوت، فلقشندی و دیگران بر او اعتماد داشته اند.^{۲۰}

المسبحی (م ۴۲۰ هـ. ق) تاریخ عظیمی در مورد مصر و فاطمیان داشته که حوادث بین سال های ۴۱۵-۳۶۵ هـ. ق را دربر می گرفته است، او در خدمت فاطمیان بوده و احتمالاً فاطمی بوده است.^{۲۱} آثار او در حال حاضر وجود ندارد و تنها بخش کوچکی از آنان باقی مانده است.^{۲۲} روایات او را می توان در نوشته های مقریزی دید.^{۲۳} محمد بن سلامه القضاعی (م ۴۵۴ هـ. ق) از جمله مورخان غیر اسماعیلی در خدمت فاطمیان بوده است. تألیفات او باقی نمانده، ولی مورخان بعدی از جمله مقریزی از روایات او استفاده فراوان کرده اند.

یحیی بن سعید بن انطاکی (م ۴۵۸ هـ. ق) عرب مسیحی بوده که سال های نخست زندگی اش را در مصر گذراند و بعد از آن به شهر انطاکیه در شام رفت و در آنجا تاریخ خود را درباره عباسیان و فاطمیان و بیزانس نوشت که این کتاب تاریخ سال های ۳۲۶-۴۲۵ هـ. ق را دربر می گیرد.^{۲۴} این کتاب از جمله روایات غیر اسماعیلی در مورد فاطمیان است که باقی مانده است.^{۲۵} ابن الصیرفی از دیگر مورخان معاصر فاطمیان است. مؤلف، رساله ای در مورد وقایع فاطمیان داشته که باقی نمانده است، ولی یکی دو تألیف دیگر وی که راجع به تشکیلات و نهادهای فاطمیان مانند وزارت، باقی مانده است. از جمله آثار باقی مانده اشاره الی من ذال الموزار^{۲۶} است که درباره تاریخ وزرای فاطمی از ابن کلس تا بطاحی است.

عمده تاریخ نگاری مورخان غیر اسماعیلی مربوط به بعد از سقوط فاطمیان است. از جمله مهم ترین مورخان که بعد از سقوط فاطمیان به شرح تاریخ فاطمیان پرداخته اند، ابن حماد الصنهاجی^{۲۷} (م ۲۸۸ هـ. ق) مؤلف اخبار ملوک بنی عبید و سیرت^{۲۸} ابن حماد متولد ۵۴۸ هـ. ق است. وی در دوران جوانی شاهد فروپاشی و اضمحلال فاطمیان بوده است. کتابش را در سال ۶۱۷ هـ. ق نوشته و روایات مربوط به سقوط و فروپاشی فاطمیان را از شاهدان عینی نقل می کند. او بیان می دارد که بقایای فاطمیان تا سال ۵۸۷ هـ. ق هنوز در زندان بوده اند.^{۲۹} ابن الطویر مورخ دیگری است که معاصر فروپاشی فاطمیان

بوده است. او از رجال اواخر دوره فاطمیان است که شاهد اضمحلال و سقوط فاطمیان بوده است. کتاب او به نام ذمه المقلتین فی اخبار الدولتین در مورد فاطمیان و ایوبیان است که در دوره صلاح الدین ایوبی نوشته شده است. روایات او را می توان در آثار مقریزی مشاهده کرد.^{۳۰}

ابن ظاهر از دیگر مورخان این دوره است که شاهد اواخر حکومت فاطمیان است. او از رجال دیوانی دوره ایوبیان است. کتاب او در مورد سلسله ها و حکام مصر بوده که یک قسمت آن راجع به فاطمیان است. او چون خود شاهد و ناظر اواخر فاطمیان بوده، اطلاعات کاملی راجع فاطمیان ارائه می دهد. آثار ابن ظاهر در اثر ابن میسر آمده است.^{۳۱}

مهم ترین تاریخ محلی، اخبار مصر ابن میسر است. عمده متن اخبار مصر از بین رفته و تنها قسمتی که مربوط به فاطمیان است، باقی مانده است. مورخان بعدی مصر از جمله مقریزی به صورت گسترده و در نوشته های خود از آن استفاده کرده اند.^{۳۲} این کتاب در واقع ذیل وقایع نامه مسیحی (م ۴۲۰ هـ. ق) محسوب می شود.

از دیگر منابع مهم محلی البیان المغرب فی اخبار الاندلس والمغرب از ابن عذاری (م بعد از ۷۱۲ هـ. ق) است. این کتاب

۱۸. الاعلام الاسماهیله، ص ۲۰۶.

۱۹. سزگین، فواد، تاریخ التراث العربی، ج ۱، جزء الشانی فی التذوین التاريخی، ص ۲۴۲.

۲۰. زرکلی، خیرالدین، الاعلام، ج ۱، ص ۲۰۶.

۲۱. دفتری، فرهاد، تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ج ۱۷۲.

۲۲. کاهن، کلود، درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی، ص ۲۰۰.

۲۳. برای نمونه ر. ک: اعطاء الحقیق، ج ۱، ص ۲۴۴.

۲۴. ر. ک: الانطاکی، سعید بن یحیی، تاریخ الانطاکی، ص ۶۰ به بعد.

۲۵. تاریخ التراث العربی، ج ۱، جزء ۲۶، ص ۱۸۹.

۲۶. این کتاب توسط عبدالله مخلص در مجله المعهد العلمی الفرنسی الشرقی، شماره ۲۵، (۱۹۲۵ م) ص ۴۹-۱۲ و ۲۶ (۱۹۲۶) ص ۴۹-۷۰ و همچنین همراه کتاب القانون فی دیوان الرسائل تألیف دیگر ابن الصیرفی توسط ایمن فواد سید منتشر شده است.

۲۷. مذهب ابن حماد مورد اختلاف است. این احتمال وجود دارد که وی شیعه اسماعیلی بوده باشد، زیرا از عبیدالله مهدی با لفظ سیدنا الخلیفه الاولی امیر المؤمنین یاد می کند. با این حال الغبرینی که شرح حال او را نوشته، ذکری از مذهب او نمی کند. ر. ک: چلونگر، محمدعلی، زمینه های پیدایش خلافت فاطمیان، ص ۲۳؛ الغبرینی، ابوالعباس، عنوان الدرر فیمن عرف من العلماء فی السامعه بیجاویه، ص ۲۱۸-۲۲۰.

۲۸. کتاب اخبار ملوک بنی عبید و سیرت^{۲۸} را التهامی تقره و عبدالحمیم عویس تصحیح کرده اند. این کتاب با نام تاریخ فاطمیان ترجمه شده است.

۲۹. ترجمه اخبار ملوک بنی عبید و سیرت^{۲۸}، ص ۱۱۷.

۳۰. درآمدی بر تاریخ اسلام، ص ۲۰۱.

۳۱. سوازه، ژان، مدخل تاریخ شرق اسلامی، ص ۲۵۸.

۳۲. همان.

(م ۴۲۰ هـ. ق) دارد. ابن ایاس از دیگر مورخان مصری است که در تألیف مهم خود در مورد تاریخ محلی مصر به نام بدائع الزهور فی وقایع الدهور در جلد اول که مربوط به حوادث مصر تا سال ۷۶۴ هـ. ق است، اشاراتی به تاریخ فاطمیان کرده است.

مورخان محلی بعدی اخباری را جع به فاطمیان آورده اند، اما اهمیت این گروه از مورخان به پای مورخان قبلی مصر نمی رسد.

ب. تاریخ های عمومی

علاوه بر تاریخ های سلسله ای و محلی که به تاریخ فاطمیان توجه فراوانی کرده اند، تاریخ های عمومی هم نسبت به فاطمیان التفات داشته اند. البته تاریخ های عمومی مورخان شرق عالم اسلامی کمتر به خلافت فاطمیان پرداخته اند. ۳۵ تاریخ های عمومی چنان که اشاره شد، در اکثر موارد نگاه خصمانه به خلفای فاطمی دارند و تحت تأثیر روایت ابن رزام و دیگر مخالفان فاطمیان، نسبت علوی آنان را انکار کرده و بعضاً آنها را با لفظ عبیدیان که جنبه تحقیر آمیز از نظر آنان دارد، نام می برند. بعضی از آنها مانند سیوطی در تاریخ الخلفاء به علت آنکه این دیدگاه را دارد، آنها را جزو خلفای اسلام به شمار نمی آورد. ۳۶

از این گروه تاریخ ها می توان به ذیل عرب بن سعد بر تاریخ طبری (م ۳۶۵ هـ. ق)، تجارب الا هم ابن مسکویه (م ۴۲۱ هـ. ق)، المنتظم ابن الجوزی (م ۵۹۷ هـ. ق)، مرآت الزمان سبط ابن الجوزی (م ۶۵۴ هـ. ق)، الکامل ابن اثیر (م ۶۲۸ هـ. ق)، نهاییه الارب نویری (م ۷۳۲ هـ. ق)، تاریخ ابوالفداء (م ۸۰۷ هـ. ق)، کنز الدرر ابن ایوب الدواداری (م بعد از ۷۳۶ هـ. ق)، تاریخ الاسلام ذهبی (م ۷۴۹ هـ. ق)، البدایه والنهایه ابن کثیر (م ۷۷۴ هـ. ق)، تاریخ ابن الفرات (م ۸۰۷ هـ. ق)، شذرات الذهب ابن العماد الحنبلی (م ۱۰۸۹ هـ. ق) و دیگران، اشاره کرد. از بین این منابع نهاییه الارب نویری و تاریخ ابن الفرات و کنز الدرر ابن ایوب الدواداری از اهمیت بیشتری در تاریخ فاطمیان برخوردار است. نویری در نهاییه الارب که در حکم یک دائرة المعارف و تاریخ عمومی است، به صورت مفصل به تاریخ و عقاید فاطمیان می پردازد. او روایت ابن رزام در باب تاریخ و دعوت و عقاید اسماعیلیان را به صورت کامل آورده است. دیدگاه او همانند مورخان اهل سنت نسبت به فاطمیان بدبینانه است. ابن ایوب الدواداری از مورخان مصری است که در دیوان ممالیک بوده است. او در جزء ششم کنز الدرر که یک تاریخ عمومی مفصل است، تحت عنوان الدرر المظیه فی اخبار الدوله الفاطمیه به بیان

۳۳. جلد نخست البیان المغرب، راجع به خلفای فاطمی مغرب است.

۳۴. مقریزی، نقی الدین، کتاب المقفی الکبیر، ج ۴، ص ۵۲۶.

۳۵. دوآمدی بر تاریخ اسلام، ص ۲۰۰.

۳۶. تاریخ الخلفاء، ص ۵.

تاریخ مفصلی در مورد مغرب می باشد. چون که فاطمیان ابتدا در مغرب تشکیل حکومت دادند، نویسنده به شکل گیری نهضت فاطمیان و خلفای آنان در مغرب اشاره می کند. دیدگاه مؤلف نسبت به نسب فاطمیان، همانند اکثر مورخان اهل تسنن است. ابن عذاری در این کتاب ارتباط فاطمیان با حکومت های دیگر مغرب و امویان آندلس را در مورد بررسی قرار می دهد. ۳۳

در قرن نهم هجری مورخان مهمی در تاریخ مصر ظهور می کنند که در این سلسله مقریزی و قلقشندی در نصف اول این قرن و ابن تغری بردی در نیمه دوم و ابن ایاس در پایان این قرن می باشند.

در بین منابع قرن نهم مصر که در تاریخ نگاری فاطمیان دارای اهمیت زیادی است، تألیف قلقشندی (م ۸۲۱ هـ. ق) به نام صبح الاعشی فی صناعه الانشاء است. این کتاب برای راهنمایی کاتبان است و اطلاعات سودمندی را برای یک منشی و محرر کامل، بر اساس اسناد و مدارک قدیم و جدید ارائه می دهد. در بخش هایی از این تألیف سلسله اسناد و وثائق حکومت های مصری در دوران اسلامی جمع آوری شده است. تعدادی از این اسناد و وثائق مربوط به دوره فاطمیان در مصر است که در منابع دیگر مفقود است.

مهم ترین تاریخ سلسله ای و محلی در تاریخ نگاری فاطمیان توسط مقریزی (م ۸۴۵ هـ. ق) به رشته تحریر درآمده است. عظیم ترین شرح راجع به تاریخ خلفای فاطمی، کتاب انعاظ الحنفاء فی اخبار الاثمة الفاطمیین الخلفاء اوست که در سه جلد می باشد. مقریزی همچنین در کتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار و المقفی الکبیر اخباری راجع به فاطمیان دارد. او بسیاری از آثار گذشته را که راجع به فاطمیان بوده و در حال حاضر وجود ندارد، در کتب خود گرد آورده است. او از جمله مورخان است که روایت اخو محسن در مورد پیدایش فاطمیان را از ابن رزام نقل می کند و برای اولین بار هم متوجه این نکته شد که روایت اخو محسن، از ابن رزام گرفته شده است. او برخلاف اکثر مورخان اهل سنت، نسبت به فاطمیان دیدگاه مثبتی دارد و دیدگاه ابن رزام و دیگر مورخان اهل سنت را باطل می شمارد و مدعی است اگر در کتاب خود روایت ابن رزام و اخو محسن را آورده، به این علت بوده که عده ای گمان نکنند او از اخبار اطلاع نداشته است. ۳۴

ابن تغری بردی تاریخ مفصلی به نام النجوم الزاهره فی ملوک مصر و القاهرة راجع به مصر از فتح آنجا به دست مسلمانان در سال ۲۰ تا ۸۷۲ هـ. ق دارد. این منبع یکی از مهم ترین تواریخ محلی مصر است که به تاریخ نگاری فاطمیان مصر به صورت گسترده توجه کرده است. این کتاب بر اساس سال شماری، حوادث خلفای فاطمی مصر را آورده است. او همانند مقریزی تکیه بر روایات پیشینیان خود داشته که قسمت هایی از آن روایات باقی نمانده است. وی در اخبار فاطمیان تکیه بر روایات مسیحی

تاریخ فاطمیان می پردازد. او هم مانند مورخان اهل سنت، دیدگاه مثبتی ندارد و روایت ابن رزم و اخو محسن را در مورد تاریخ و عقاید فاطمیان به صورت مفصل آورده است.

ابن القرات یکی دیگر از مورخان مصری است که سعی در نوشتن یک تاریخ عمومی داشته است. تنها قسمت هایی از آن تاریخ که حوادث بعد از سال ۵۰۰ هـ. ق را دربر می گیرد، به پایان رسانده است. این کتاب که به صورت تکه تکه باقی مانده است، برای اواخر دوره فاطمیان از اهمیت قابل توجهی برخوردار است؛ زیرا به صورت گسترده از نوشته ها و منابع معاصر خود که تعداد زیادی از آنها در حال حاضر مفقود است، استفاده کرده است.

منابع

۱. ابن اثیر، عزالدین ابی الحسن، الکامل فی التاریخ، تصحیح علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۹ م.
۲. ابن حماد الصنهاجی، ابو عبدالله، تاریخ فاطمیان، ترجمه کتاب اخبار ملوک بنی عبید و سیرتھم، ترجمه حجت الله جودکی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۸.
۳. ابن حماد الصنهاجی، ابو عبدالله، اخبار ملوک بنی عبید و سیرتھم، تحقیق التهامی نقره، عبدالحلیم عویس، تونس، دارالقلم، ۱۹۸۷ م.
۴. ابن خلدون، عبدالرحمن، العبر، تاریخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱.
۵. ابن الصیرفی، تاج الرئاسه ابوالقاسم، القانون فی دیوان الرسائل و الاشاره الی من نال الی الوزاره، تحقیق ایمن فؤاد سید، قاهره، الدار المصریه اللبنانیه، ۱۹۹۰ م.
۶. ابن عذاری المراكسی، احمد بن محمد، البیان المغرب فی اخبار الاندلس و المغرب، تحقیق ج. س. کولان و ا. لینی بروقتسال، بیروت، دارالثقافه، بی تا.
۷. ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۶.
۸. الانطاکی، یحیی بن سعید، تاریخ الانطاکی، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، جروس برس، طرابلس، ۱۹۸۹ م.
۹. الجوذری، ابوعلی منصور العزیزی، سیره الاستاد الجوذری، تحقیق محمد کامل حسین، محمد عبدالهادی شعیره، قاهره، دارالفکر العربی، ۱۹۵۴ م.
۱۰. چلونگر، محمدعلی. زمینه های پیدایش خلافت فاطمیان، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱.
۱۱. دشراوی، فرحات. الخلافه الفاطمیة بالمغرب، تعریب حمادی الساحلی، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۴ م.
۱۲. دفتری، فرهاد. تاریخ و عقاید اسماعیلیه، ترجمه

۱۳. فریدون بدره ای، تهران، نشر پژوهش فرزانه روز، ۱۳۷۵.
۱۴. الدواداری، ابوبکر عبدالله بن ایبک. کنز الدرر و جامع الغرر، الجزء السادس الدرہ المضیة فی اخبار الدوله الفاطمیة، تحقیق صلاح الدین المنجد، قاهره، المعتمد الالمانی، للآثار، ۱۳۸۰ هـ / ۱۹۶۱ م.
۱۵. زرکار، سهیل. الجامع فی اخبار القرامطه، دمشق، دار الاحسان للطباعه والنشر، ۱۹۸۷ م.
۱۶. الزرکلی، خیرالدین. الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۴ م.
۱۷. سرگین، فؤاد. تاریخ التراث العربی، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی، ۱۴۱۳ م.

۱۷. سوازه، ژان. مدخل تاریخ شرق اسلامی، ترجمه نوش آفرین انصاری، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۶.
۱۸. سیوطی، جلال الدین. تاریخ الخلفاء، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ هـ. ق.
۱۹. غالب، مصطفی. اعلام الاسماعیلیه، بیروت، ۱۹۶۴ م.
۲۰. الغبرینی، ابوالعباس احمد بن عبدالله. عنوان الدریه فیمن عرف من العلماء فی السابعه ببجایه، تحقیق عادل نویهض، بیروت، منشورات لجنه التألیف والترجمه والنشر، ۱۱۹۶۹ م.
۲۱. القاضی نعمان، ابوحنیفه. رساله افتتاح الدعوه، تحقیق و دادالقاضی، بیروت، دارالثقافه، ۱۹۷۰ م.
۲۲. قاضی نعمان، ابوحنیفه. المجالس والمسایرات، تحقیق الحبیب التقی، ابراهیم شبوخ، محمد الیعلوی، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۷ م.
۲۳. قاضی نعمان، ابوحنیفه. شرح الاخبار فی فضائل الاطهار، تحقیق محمد الحسینی الجلالی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۲ هـ.
۲۴. القصیر، سیف الدین. ابن حوشب و الحركه الفاطمیة فی الیمن، دمشق، دارالینابیع، ۱۹۹۳ م.
۲۵. کاهن، کلود. درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی، ترجمه اسدالله علوی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
۲۶. المقریزی، تقی الدین احمد بن علی. انغاط الحنفاء باخبار الأئمة الفاطمیین، تحقیق جمال الدین الشیال، محمد حلمی محمد احمد، قاهره، المجلس الاعلی للشؤون الاسلامیه، ۱۹۹۶ م.
۲۷. المقریزی، تقی الدین احمد بن علی. المقفی الكبير، تحقیق محمد الیعلوی، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۱ م.
۲۸. الیمانی، محمد بن محمد. سیره الحاجب جعفر، تصحیح ایوانف، مجله کلیه الآداب بالجامعه المصریه (مجله ۲، جزء ۲)، قاهره ۱۹۳۶ م.

